

KUR'ANİ BİR KAVRAM OLARAK MELE'NİN SEMANTİK İNCELEMESİ

Mehmet TÖZLUYURT
Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
cihathakanmz@hotmail.com

Öz

Mele' bir Kur'an-ı Kerim tabiridir. Bilgi, güç, kuvvet, makam, mevki ve lidere yakınlık bakımından toplumun önündeki şahıslara işaret etmektedir. Sahip olduğu bu özellikler ile toplum üzerinde egemen olmakta ve topluma yön vermektedir. Bu konumlarını ise yeniliğe karşı çıkararak ve eskiyi savunarak muhafaza etmektedir. Elde ettiği itibar ve kazanmış olduğu konuma karşı en büyük tehdit olarak peygamberleri görmektedir. Bu sebeple de peygamberler ile mücadeleye girişmiştir. Bu mücadelede en büyük destekçi olarak itibar etmediği, özgürlük hakkı tanımadığı halkı görmektedir. Bu çalışma, Mele'nin, peygamberlere karşı takındığı tavır ile topluma etkisi yönlerinden araştırılmasını konu edinecektir. (Kur'anî kavram olan mele' ile ülkemizin doğu ve güneydoğusundaki melle arasında hiçbir bağlantı yoktur.)

Anahtar Kelimeler: Mele'; Peygamber; Lider; Halk; Özgürlük; İktidar; Otorite.

SEMANTIC ANALYSIS OF MELE' (A QUR'ANIC CONCEPT)

Abstract

Mala' (the chiefs of the disbelievers) is a term in the Holy Quran. It refers to the leading people in the society in terms of Knowledge, strength, power, authority and proximity to the leader. Mala' is dominant over society with these characteristics and gives direction to the community. They maintain their position by defending the old and by opposing the new. They regard the prophets as as the biggest enemy against the reputation and position they gained. That is why they entered into struggle with the prophets. In this struggle they see the society as the biggest supporter whom they never dignify and never recognize their freedom. In this article we try to search for mele in terms of their relation with prophets and their effects on the society. (There is no connection between the mala' [the Qur'anic concept] and the malla' [the religious teachers in the eastern Turkey.])

Keywords: The Chiefs of Disbelievers; Prophet; Leader; People; Freedom; Power; Authority.

Giriş

Kur'an'a göre Allah Teâla, halkı içine düştükleri karanlıklardan çıkarmak ve Kendi varlığını hatırlatmak için insanların içinden Peygamberler göndermiştir. Peygamberlerin karanlığı eleştirmeye başlamasıyla birlikte süreç içerisinde İslam davetine karşı karanlığı savunan liderler ve ileri gelenler tarafından bir muhalefet cephesi oluşturulmuştur. Peygamberler ile karşıtları arasında farklı yoğunlukta ve üslupta konuşmalar ve tartışmalar yaşanmıştır. Kur'an'ı Kerim de bu olayların yaşandığı ortama hitap ettiği ve bu toplumu temsilen liderleri muhatap aldığı için yaşanan olaylar, süreçler ayetlere, Kur'an'ın üslubuna ve ele alınan konulara yansımıştır. Ayetlerde muhaliflerin kişilik yapılarını, durumlarını tasvir eden tanımlamalar ve kavramlar kullanılmıştır.

Kur'an, insanın birey olduğuna vurgu yapmaktadır. Çünkü her bir bireyin Yüce Allah ile ilişkisi kişisel niteliktedir ve kişiye özeldir.¹ Birey olma noktasında insan düşünen, sorgulayan, yeniliğe açık bir varlıktır. Ancak toplumsal hayatında yer eden inanç ve uygulamaların, geleneklerin değişmesi söz konusu olduğunda yeniliğe karşı şiddetli bir tavır takınır. Kendi düşüncesine aykırı olan fikri, varlığını ve güvenliğini tehdit eden bir unsur olarak görür. Farklılıklara karşı genel olarak eskiyi koruma refleksi ile hareket eder. Kendini değişime kapatarak yeni anlayış ve tutuma, karşı bir tavır geliştirir.

Toplumlar farklı bireylerden oluşur. Bununla birlikte özellikle eğitim seviyesinin düşük olduğu ve sosyal hayatın katı kabilecilik kuralları içerisinde yaşandığı toplumlarda hayat lider merkezli olarak şekillenir. Lider merkezli toplumlarda yaşayan insanların bireysel özgürlüklerinden bahsedilemez. Çünkü gönüllü kulluğun içselleştirildiği toplumlarda hayat liderin ve onun danışma meclisinin istediği yönde şekillenmektedir. Böyle bir ortamda fertlere düşen doğru veya yanlış her konuda sorgulamadan bu liderlere itaat etmektir.² Sanki tüm toplum bir şahısta toplanmış gibidir.

İnsanların dini kabul edip etmeme özgürlüğü vardır. Din, hiçbir beşerin eseri değildir. Din, dünyevi olmayan gerçek insan doğasının bir

¹ "Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız." Kaf 50/16. Bkz. Bakara 2/186; Furkan 25/20; Secde 32/47. "Onlar yeryüzünde dolaşır, kendilerinden öncekilerin sonlarının nasıl olduğuna bakmadılar mı? Allah, onları yerle bir etmiştir. İnkâr edenlere de bu akabetin benzerleri vardır. Bu, Allah'ın inananların yardımcısı olması, inkâr edenlerin ise, hiçbir yardımcısı bulunmamasından dolayıdır." Muhammed 47/10-11. "Onlar dinlerini oyun ve eğlence edinmişler ve dünya hayatı da kendilerini aldatmıştı. İşte onlar bu günlerine kavuşacaklarını nasıl unuttular ve ayetlerimizi nasıl inkâr edip durdularsa, biz de onları bugün öyle unutturuz." A'raf 7/51. Bkz. Tevbe 9/67; Casiye 45/34.

² "Onlara, "Allah'ın indirdiğine (Kur'an'a) ve Peygamber'e gelin" denildiğinde onlar, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter" derler. Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?" Maide 5/104. Krş. İbrahim 14/10; Lokman 31/21.

tezahürüdür. Ancak Kur'an'ın tabiriyle ileri gelenler, peygamberlerin Yüce Allah'tan getirmiş oldukları dine (vahye) sonuna kadar karşı çıkmışlardır. Bunu yaparken de geçmişin otoritesinden yararlanmış olsalar gerektir.

Peygamberlerin mücadelesinin temel amacı bütün insanlığın özgür olmasıdır. Çünkü insan Allah tarafından özgür olarak yaratılmıştır. İnsanlar bu özgürlükleri sayesinde kendilerini yaratan Allah'ı bile inkar edebilmektedir. Allah da Kehf suresi 29. ayette "...dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin..." diyerek insanların özgürlüklerini sonuna kadar kullanmalarını istemektedir.

1. Mele' Kavramı

Kur'an-ı Kerim'de toplumları yönetenleri ifade etmek için özellikle mele' kavramı kullanılmaktadır. Mele' kelimesi Arapça me-le-e fiilinden türeyen müfred bir isimdir. Mele fiili, doldurmak, dolmak, bir kimseye yardım etmek, kurulan yayı iyice germek, zengin olmak gibi anlamlara gelmektedir.³ Mele' ismi ise, toplumun ileri gelenleri ve eşrafı⁴, idarecileri⁵, en üst makama ve dereceye sahip, fikir danışılan ve görüş sahibi⁶ anlamlarına gelmektedir. Toplumunu oluşturan insan grupları içerisinde şan, şeref⁷, azamete ve insanlarla güzel diyalog kurma becerisiyle⁸ halkın gözlerini dolduran, diğer insanların ihtiyaç hissettikleri her şeyi kendilerinde bulundurduklarından dolayı dolgunluk manası taşıyanlar mele ismini almışlardır.⁹

Mele' kelimesi ayrıca topluluk, cemaat,¹⁰ yönetim için toplanan, istişare eden grup,¹¹ aşırı istek, tamah, tahmin, önyargı, zan,¹²ahlak,¹³ manalarına gelmektedir. İncelenen sözlükler bu anlamları vermiş olmakla birlikte mele' kelimesi için sonuç olarak şöyle bir ortak anlam tespit edilebilir: "Mele': Fikir, bilgi, yönetme kabiliyeti, makam (kariyer), güç (otorite) gibi çeşitli vasıflarla dolu olan topluluktur."

³ Firuzabadi, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Kamusu'l-Muhit*, Mısır, 1980, c. 1, s. 29.

⁴ Firuzabadi, a.g.e., c. 1, s. 29; Zebidi, Muhammed Murtaza, *Tâcü'l-Arûs min Cevahiri'l-Kamus*, Kuveyt 1987, c. 1, s. 436; İbn Manzur, Ebi'l-Fadl Cemaleddin Mükerrerem b. Mükerrerem el-Efrikî el-Misri, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, ty. c. 6, s. 4252.

⁵ İsfehani, Ragıp, *Müfredat fi Garibü'l-Kur'an*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut ty., s. 473.

⁶ Firuzabadi, a.g.e., c. 1, s. 29; Zebidi, a.g.e., c. 1, s. 436.

⁷ İbn Manzur, a.g.e., c. 6, s. 4252.

⁸ Zebidi, a.g.e., c. 1, s. 436-437.

⁹ İbn Manzur, a.g.e., c. VI, s. 4252.

¹⁰ Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sihah*, Tah. Ahmed Abdulğafur Attar, Mısır, y.y.,t.y, c. 1, s. 73; Firuzabadi, a.g.e., c. 1, s. 29; Zebidi, a.g.e., c. 1, s. 436; İbn Manzur, a.g.e., c. 6, s. 4252.

¹¹ İbn Manzur, a.g.e., c. 6, s. 4252.

¹² Firuzabadi, a.g.e., c. 1, s. 29; Zebidi, a.g.e., c. 1, s. 436; İbn Manzur, a.g.e., c. 6, s. 4252.

¹³ Cevheri, a.g.e., c. 1, s. 73; Firuzabadi, a.g.e., c. 1, s. 29; Zebidi, a.g.e., c. 1, s. 436; İbn Manzur, a.g.e., c. 6, s. 4252. İbn Manzur "ahlak" kelimesinin, kendisine ihtiyaç duyulan şeyle dolu olduğu için, mele' kelimesinin bu anlama geldiğini belirtir. İbn Manzur, a.g.e., c. 6, s. 4252.

Kur'an'da mele' kelimesi, çoğu Hz. Musa ve Firavun'dan bahseden ayetlerde olmak üzere özellikle peygamber kıssalarında otuz yerde geçmektedir.¹⁴ Peygamber kıssaları dışında iki ayette yüce topluluk anlamına gelen 'el-mele'ü'l-a'lâ' ifadesi¹⁵ geçmektedir. Kur'an'da Mele' grubunu oluşturan insanların çoğunlukla olumsuz özelliklere sahip oldukları belirtilmektedir. Bu özellikler: inkarcı,¹⁶ kibirli,¹⁷ zalim,¹⁸ küçümseyici,¹⁹ zenginliklerinden dolayı şımarıp azgınlaşan,²⁰ inatçı²¹ ve alaycı²²dır. Bazı ayetlerde ise kelimenin olumsuz anlam yüklenmeksizin "kendilerine danışılan kimseler"²³ manasında kullanıldığı görülmektedir.

Taberi (Ö. 310/923), mele' kelimesini yorumlarken "toplumun ileri gelenleri, eşrafı, önderleri, idarecileri, beyleri ve uluları ..." anlamlarını kullanmıştır.²⁴ Benzer kullanımlar Zemaşeri'de de (Ö. 538/1143) olmakla birlikte, o, mele'nin bir anlamının da 'içlerinde kadın olmayan adamlardan oluşan grup' olduğunu zikreder.²⁵ Razi (Ö. 606/1209) ise zikri geçen terimin açıklamasını "Peygamberlere karşı çıkan beyler ve büyüklerdir. Meclislerin önlerinde yer almaları, heybetli görünüşleri, göz ve gönülleri doldurmaları, toplantılarda bütün gözlerin onlara yönelmesi sebebiyle dolgunluk ifade eden bu ismi almışlardır. Bu ise ancak rüesa olur. Bütün bunlar, Mele' kavramının anlamının rüesa ve ekabir olduğunu gösterir."²⁶ şeklinde yapmıştır.

Büyük müfessirlerden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (Ö. 1361/1942), mele' kelimesi için ilk ciltlerde 'cemaat' manasını tercih etmiştir. Ancak sonraki ciltlerde: "...kavmin kodaman güruhu, göz dolduran kodamanları..." ifadesini kullanarak cemaatten kastının toplumdaki ileri gelenler olduğunu açıklamıştır.²⁷

¹⁴ Abdülbaki, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul, 1990, ml'e md.

¹⁵ Saffat 37/8; Sad 38/69.

¹⁶ A'raf 7/66; Hud 11/27; Mü'minun 23/33. Krş. Taberi, Ebu Cafer Muhammed b Cerir, *Camiu'l-Beyan fi Te'vil'i'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. 10, s. 264, c. 18, s. 249.

¹⁷ A'raf 7/75, 88; Mü'minun 23/46. Krş. Taberi, a.g.e., c. 18, s. 300.

¹⁸ A'raf 7/103; Yunus, 10/83.

¹⁹ Hud 11/27.

²⁰ Yunus 10/88; Kasas 28/32.

²¹ Sad 38/6.

²² Hud 11/38. Firavun ve önde gelenlerin (mele') adeti peygamberler kendilerine Allah'ın ayetlerini getirdiği zaman peygamberlere gülmektir. Bkz. Maturidi, *Tevilatü Ehli's-Sünne*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971, c.9, s.170.

²³ Yusuf 12/43; Neml 32/29, 32, 28.

²⁴ Taberi, a.g.e., c. 4, s. 435

²⁵ Zemaşeri, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, Beyrut, 2003, c. 1-2, s. 367-368; Taberi, a.g.e., c. 10, s. 261.

²⁶ Razi, Fahreddin, Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin, *Mefatihü'l-Çayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1981, c. 6, s. 183

²⁷ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, Eser Yayınevi, İstanbul 1974, c. 4, s. 2226, c. 5, s. 3446, 3451.

Mele' kavramına yakın anlamda ve bazen de birlikte kullanılan kelime "mütref" dir.²⁸ Mütref olanlar, maddi zenginlik ve mal varlığına sahiptir. Yaşadıkları toplumlarda mal, mevki ve servetlerinden dolayı kendilerini güçlü hissederler. Bu tip insanlar toplumun daima tepe noktasında yer almışlardır. Tarihte çoğunlukla yöneten, yönetirken halka hep üstten bakan konumda olmuşlardır. Kendilerinden aşağıdakileri yönetime muhtaç, kafası çalışmayan kimseler olarak görmüşlerdir.²⁹

Kelime, insanın olumsuz davranışlarının ve psikolojisinin, servet ve varlıktan dolayı bozularak tatminsizlik duygusu yaşayan insanların özelliklerini içirmektedir. Mütref kelimesi, bir ahlâk bozukluğuna da işaret etmektedir. Çok hasretini çektiği ve nihayet ulaştığı bir nimet, makam, servet veya mal sebebiyle insani ve vicdani duygu ve davranışlardan uzaklaşan ve ıslah olmaz tavırlarıyla toplumun huzurunu bozan ahlâksız ve ihtiras sahibi zenginleri de kapsama alanına almaktadır. Bu tür insanların, kimsenin aklına ihtiyacı olmadığı gibi kendilerine nasihat etmek isteyenlere de ukalalık yaptıkları toplumsal bir gerçekliktir.

Kur'an'da mele-mütref grubunun en çok vurgulanan özellikleri kibirlenmeleridir. Gururlarına dokunduğu için imanı kibirlerine yediremeyen o insanların³⁰ kalpleri, kibir ve gururla dolu olduğu için tevhid gerçeğini inkâr etmişlerdir.³¹ Bu ayetlerdeki büyüklenmeleri, kendilerine göre fakir denebilecek bir şahsa³² iman ederek onun liderliğini³³ ve zayıf mü'minlerle birlikte olmayı kabullenememeleridir. Liderliklerini İslam davetini engellemek ve mü'minlere baskı ve işkence uygulamak için kullanmışlardır.³⁴

²⁸ Kelimenin Arapça kök itibarıyla türediği trf maddesinin mastarı turfe, "nimet, huzur ve refah" anlamları içermektedir. Teref, bir dağın veya yerin adıdır, nimetten yararlanmak, nimetlenmek anlamındadır. Terif, bir kişiyi refah ve nimetin çokluğu isyan ve sapkınlığa düşürmek demektir. Mütref de, kendi haline terk olunmuş, başıboş bırakılmış kişiye denir ki, asla kimseden korku ve pervası olmadığı için gönlünden geçenleri icra eder ve amel haline dönüştürür. İsfehani, *Müfredat fi Garibü'l-Kur'an*, s. 74; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. 1, s. 429.

Kur'an-ı Kerim, mütref kelimesini bir kavram olarak içerir. Tamamı Mekki olan sekiz ayette mütref kavramına yer veren Kur'an-ı Kerim, bunların beş tanesini çoğul, (İsrâ 17/16; Mü'minûn 23/64; Sebe' 34/34; Zuhuruf 43/23; Vâkıa 56/45.) diğer üç tanesini de fiil hâlinde (Hûd 11/116; Enbiyâ 21/13; Mü'minûn 23/33.) zikreder. Fakat bunları zikrederken, ilgili ayetlerin öncesi ve sonrasındaki bazı konular da dikkate alındığında, ilginç bir insan tipinden ve aynı zamanda bir insan dönüşümünden bahseder.

²⁹ Bkz. Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal Tefsir*, çev. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, İstanbul, 1999, c. 1, s. 448-449.

³⁰ Bakara 2/87; A'raf 7/36; Bakara 2/264. Yazır, *Hak Dini*, c. 1, s. 413-414; c. 2, s. 902.

³¹ Nahl 16/22.

³² Peygamberler

³³ (ilk yıllar için tamamen manevi, ilerleyen yıllarda ise süreçle birlikte toplumsal liderliğini)

³⁴ Mütreflerin diğer özellikleri şunlardır: Azgınlığı haddi aşmış topluluk. (Zariyat 51/53; Tur 52/32). Allah'ın düşmanları. (Fussilet 41/19; 28). Kendileriyle savaşılması gereken kâfirler güruhunun elebaşları. (Tevbe 9/12). Yolu şaşırışlıkta davardan da beter halde olanlar. (Furkan 25/44).

Mele-mütref olanlar kendilerince, doğuştan gelen aile şeref ve soyluluğunun kendilerine yüklediği asil bir önderlik vasfına haiz, toplumu yönetme konusunda mahir ve tecrübe sahibi kimselerdir. Kimseden emir ve tavsiye almağa alışkınlıkları ve yatkınlıkları yoktur.³⁵ Bununla birlikte geçmiş soylu atalarının hayat tecrübesi, dini inanç ve gelenekleri, onların sahip oldukları değerlerin ve aynı zamanda toplumu yönetme geleneklerinin kaynağıdır. O sebeple miras olarak aldıkları bu hususlardan tavizleri yoktur. İşte bu noktada mele' ile mütref arasında nitelik örtüşmesi vardır.

Mütref, sanki biraz sonradan mal ve mülke mazhar olmuş gibidir. Atalarından zenginlikle ilgili mirası ve göreneği olmayan bir sosyal topluluğu ifade ediyor, denebilir. Her iki grubu oluşturan insanların bir takım ortak özellikleri olsa da mütref, biraz daha soyluluğun onurunu miras olarak almayan bir zümrenin adı gibi durmaktadır. Zenginliği başkalarına üstünlük ve haksızlık yapmaya yetkili kılan bir durum ve hak olarak algılanmaktadır. Zengin olmak bazı insanlara bir süs olarak yakışırken bu tiplerde arızı olduğu her davranışından çabucak anlaşılır. Dilimizde "sonradan görme" tabiri mütref'e daha uygun düşmektedir.

2. Kur'an'da Melelerin İletişim Kurduğu İnsanlar

Sosyal bir varlık olan insan bir toplumda dünyaya gelir. Bir takım ihtiyaçlarını karşılayabilmek için diğer insanlarla iletişim³⁶ kurar. Hiçbir insan bu durumun dışında kalmaz. İletişim olumlu ya da olumsuz olabilir. İletişimin yönünü belirleyen insanların ihtiyaçlarıdır. Kur'an'da belirtildiği üzere toplumun bir üyesi olan mele' de insanlarla ilişki kurmuştur. Şimdi ilişki kurduğu insanlar karşısında mele'nin (Bu andan itibaren mele' kelimesi 'ileri gelenler' kavramı ile ifade edilecektir.) tavrını inceleyelim.

a. Kur'an'da Mele'-Lider İlişkisi

İnsan yaratılışı gereği lükse, şatafata, makam ve mevkiye düşkündür. Zineti ve görkemi içinde karşılarına çıkan diğer insanların durumlarına özenirler.³⁷ Kimi insanlar mevcut idareciler tarafından itibara alınmayı ileri gelenler sınıfına dâhil olmayı arzu ederler. Bu tür emellerine ulaşmak için her fırsatı değerlendirirler. Özgürlükten hoşlanan insanlar kadar, zorbalığın kendilerine faydalı görüldüğü insanlar da vardır.³⁸ "Sihirbazlar Firavun'a

³⁵ Melelerin bir özelliği de kendilerine nasihat edilmesinden hoşlanmamalarıdır. "Artık, Salih onlardan yüz çevirdi ve "Andolsun, ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size nasihatta bulundum. Fakat siz nasihat edenleri sevmiyorsunuz" dedi." A'raf 7/79; Zemahşeri, *el-Keşşaf*, c. 1-2, s. 372.

³⁶ İletişim hakkında geniş bilgi için bkz. Tözluyurt, Mehmet, Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2014.

³⁷ Kasas 28/79. Eşyanın insan üzerindeki hâkimiyetinden kurtuluş, özgürlüğün bir ön koşuludur. Marcuse, Herbert, *Özgürlük Üzerine Bir Deneme*, çev: Soner Soysal, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 91.

³⁸ Etienne de La Boetie, *Gönüllü Kulluk üzerine Söylev*, İmge Kitapevi, 4. Baskı, İstanbul 2014, s. 53.

geldiler. “Galip gelenler biz olursak mutlaka bize bir mükâfat vardır, değil mi?” dediler.”³⁹ “Firavun, “Evet. Üstelik siz ücretle de kalmayacaksınız mutlaka benim en yakınlarımdan olacaksınız” dedi.”⁴⁰

Hiçbir insan ve hiçbir kader bir başka insanla ya da kaderle kıyaslanamaz. Hiçbir durum kendini tekrarlamaz. Her bir durum farklı bir tepki gerektirir.⁴¹ Bu durumun en güzel örneğini Firavun-Hz. Musa mücadelesinde sihirbazların davranışlarında görmekteyiz. Sihirbazlar ilk önce Firavun’un yanında itibar kazanmak istemişlerdir. Hz Musa ile giriştikleri mücadelede gerçeği (Hz. Musa’nın yaptıklarının sihir olmadığını) gördüklerinde, Musa ve Harun’un Rabbine iman ettiler. Firavun’dan izin almadan bu eylemi gerçekleştirdikleri için en ağır cezaya çarptırıldılar.⁴² Firavun’un sihirbazlara uyguladığı işkence, halkın gözü önünde ve bir ayın havasında gerçekleştirilmiş ve adeta törenleşmiştir.⁴³

İktidarı elinde tutan kişi, toplumun ileri gelenlerini yalnızca kitlelerin desteğini kazanmak için kullanmaz. Ayrıca onları, kitleleri ideolojik ve moral düzeyde kendi dünya görüşüne uygun şekilde biçimlendirmek için kullanır.⁴⁴ Bunun karşılığı olarak ileri gelenler grubu da bir bütün olarak topluluğu ilerletmeyi değil, seçkin önderlerini geliştirmeyi tercih edeceklerdir.

Liderin otoritesini zayıflatacak her türlü adımı engelleme noktasında lidere planlarıyla katkıda bulunurlar. İleri gelenlerce önerilen planlar liderin uygun gördüğü meclislerde kendisine sunulur. Hz. Musa’nın mucizeleri karşısında şaşaa kalan Firavun’a kavminden ileri gelenler, dediler ki: *Şüphesiz bu adam usta bir sihirbazdır*. “Sizi yerinizden çıkarmak istiyor.” Firavun, ileri gelenlere, “Öyle ise siz ne düşünüyorsunuz?” dedi.⁴⁵ Firavun’a, Hz. Musa ve kardeşini bekletmesi, şehirlere toplayıcılar yollaması ve usta sihirbazların toplatılıp ona getirilmesi fikrini veren ileri gelenlerdir.⁴⁶ Firavun da ileri gelenlerin bu fikrini beğenerek uygulamaya koymuştur.

Yüce liderin iradesine mutlak teslimiyet sonucu hükmeden ileri gelenlerin geri kalan üyelerine, kendi menfaatlerini güvenceye almaları ve kendi

³⁹ A’raf 7/113; Şu’ara 26/41.

⁴⁰ A’raf 7/114; Şu’ara 26/42. Liderin eli açık bir lider görüntüsü vermesi, onun halkı sömürerek elde ettiklerinin ufak bir bölümünü halka geri vermekten başka bir anlam taşımaz. Zenginlik kadar insanları Liderin gaddarlığına kul kılan hiçbir şey yoktur. Yine zenginlik kadar Lidere karşı işlenmiş ölümü hak eden bir başka suçun bulunmadığı bir gerçekliktir. Etienne de La Boetie, a.g.e., s. 56,102.

⁴¹ Frankl, Viktor E., *İnsanın Anlam Arayışı*, çev: Selçuk Budak, Okyanus Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2013, s. 93.

⁴² Bkz. Araf 7/116-126; Şuara 26/49.

⁴³ Moghaddam, M.Fathalı, *Diktatörlüğün Psikolojisi*, çev: Hakan Kabasakal, 3P Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 192.

⁴⁴ Etienne de La Boetie, a.g.e., s. 103.

⁴⁵ A’raf 7/109-110. Ayrıca bkz. Taha 20/60-63; Şu’ara 26/43-44.

⁴⁶ Bkz. A’raf, 7/111-112.

planlarını uygulamaya koyabilmeleri için bol bol hareket alanı kalmaktadır. Hükmeden elitin oluşturduğu gruptakiler, kendi menfaatleri gereği ortaya çıkan veya çıkma ihtimali olan her hangi bir karşıtlığı engellemek için gereken kararları alırlar ve lidere desteği verirler.⁴⁷ “Firavun’un kavminden ileri gelenler dediler ki: “Sen sihirbazları cezalandıracaksın da Mûsâ’yı ve kavmini, bu ülkede fesat çıkarırsınlar, seni ve ilâhlarını terk etsinler diye bırakacak mısın?...”⁴⁸ ayetinde belirtildiği üzere ileri gelenler kendi menfaatleri için Hz. Musa’ya karşı Firavun’u desteklemişlerdir.

Sistemin hayatta kalabilmesi için köleleri değil efendileri kaynaştıran bir ideolojiye gereksinim vardır.⁴⁹ Lider, etrafında çok az ileri gelen bulundurduğu için onları sıkı sıkıya kaynaştırır. Lidere destek olan ve tüm ülkeyi kulluk altında tutan hep beş ya da altı kişidir. Bu beş altı kişinin de kendine bağlı yaklaşık beş yüz altı yüz kişiden oluşan bir çıkar grubu vardır. Beş altı kişi lidere ne yapıyorlarsa bu beş yüz altı yüz kişi de altı kişiye aynı biçimde davranır.⁵⁰

Devletin ve halkın geleceğini ilgilendiren konular lider ile ileri gelenler arasında görüşülür. Ancak danışma ve karar alma meclisinin üyeleri olan ileri gelenler konuyu kendi bağlamları ile de istişare ederler. Bu manada yapılan istişare toplantısını Kraliçe Belkıs’ta görmekteyiz.⁵¹ Hz. Süleyman, Belkıs ve kavmine, Yüce Allah’ı ilah olarak kabul etmeleri için bir mektup göndermiştir. “Sebe kraliçesi Belkıs dedi ki: “Ey ileri gelenler! Bana çok önemli bir mektup atıldı.” “Mektup, Süleyman’dan gelmiştir. O, ‘Bismillâhirrahmânirrahîm’ diye başlamakta ve içinde ‘Bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin’ denilmektedir.”⁵²

Şu bir gerçek ki her devirde hâkim sınıfın fikirleri hükmeden fikirlerdir. Toplumun maddi gücüne hükmeden sınıf aynı zamanda hâkim olan entelektüel güçtür. Kendi devrinde maddi üretim araçlarını elinde tutan sınıf, bunun sonucu olarak fikir üretim araçlarını da kontrol eder.⁵³ Belkıs da ileri gelenlerin bu komunun farkındadır. Hz. Süleyman’ın mektubu ile ilgili sorunu ilk önce sayısı 310 olan ve her birinin on bin adamı olan ileri gelenler ile görüşmüştür.⁵⁴ İleri gelenler ile görüşmeden bu kadar önemli mesele

⁴⁷ Moghaddam, *Diktatörlüğün Psikolojisi*, s. 202-203.

⁴⁸ A’raf 7/127. Taberi’ye göre “seni ve ilahlarını” ifadesinin iki anlamı vardır. Birincisi, Firavun gizlice bir ilaha kulluk ediyordu. İkincisi, Firavun ibadet eden değil ibadet edilendir. Taberi, *Camiu’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, c. 10, s. 268.

⁴⁹ Moghaddam, a.g.e., s. 39,141,146.

⁵⁰ Etienne de La Boetie, a.g.e., s. 52.

⁵¹ Belkıs, Sebe halkına hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadındır. Belkıs ve kavmi Allah’ı bırakıp güneşe tapmaktadır. Şeytan, onlara yaptıklarını süslü göstermiş ve böylece onları yoldan çıkarmış. Bu yüzden de onlar doğru yolu bulamamaktadırlar. Bkz. Neml 27/23-25.

⁵² Neml 27/29-31.

⁵³ Mark, K, Engels F., *The Communist Manifesto*, New York, Ny, Panthon, (Original Work Published 1868), s. 150. Ayrıca bkz: Moghaddam, *Diktatörlüğün Psikolojisi*, s. 39,141.

⁵⁴ Taberi, *Camiu’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, c. 18, s. 47-49.

hakkında bir karar alamayacağını belirtmektedir.⁵⁵ “Onlar ise: “Biz güçlü kimseleriz ve çetin savaşçılarız. Emir senin. Ne emredeceğini düşün.”⁵⁶ diyerek fikirleriyle ve kuvvetleriyle lidere karar almasında yardımcı olmaktadır. İleri gelenler stratejik ve lojistik destek sağlayarak liderleri ayakta tutarlar.⁵⁷ Son Kararı ise idareciye bırakırlar.

Lider de bir insan olması sebebiyle kişisel ya da toplumsal sıkıntılarla karşılaşabilir. Bu sıkıntıları aşmada kendisine fikirleriyle yol gösterecek olanlar en yakınında bulunan ileri gelenlerdir.⁵⁸ “Kral, “Ben rüyamda yedi semiz ineği, yedi zayıf ineğin yediğini; ayrıca yedi yeşil başak ve yedi de kuru başak görüyorum. Ey ileri gelenler! Eğer rüya yorumluyorsanız, rüyamı bana yorumlayın” dedi.”⁵⁹ Kralın danışma meclisini oluşturan ve halk içinde ilim sahibi olarak bilinen ileri gelenler, kralın sorununun çözümünü bulmaktan aciz kaldılar.⁶⁰ Burada ileri gelenler rüyayı yorumlama konusundaki acizliğini iki şekilde ifade etmiş olabilir. Birincisi: “Bu rüyanın herhangi bir yorumu yoktur. Bunlar karışık rüyalarıdır.” İkincisi: “Bu rüyanın bir yorumu var ama biz bilemiyoruz.”⁶¹

Hız. Süleyman’ın da ileri gelenler ile istişare toplantısı yaptığına şahit olmaktayız. Süleyman, “Ey ileri gelenler⁶²! Onlar bana teslim olmadan önce hanginiz bana kraliçenin tahtını getirebilir?” Cinlerden bir ifrit: ‘Sen yerinden kalkmadan önce sana onu getiririm, buna karşı güvenilir bir güce sahibim’ dedi. Kitaptan bilgisi olan biri, “Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm” dedi.⁶³ Mecliste bulunan ilim sahibi sözünü söyler söylemez, Belkıs’ın tahtı meclisin bulunduğu yerde hazır olmuştur.⁶⁴ Burada ileri gelenlerin olumlu insanlardan da olabileceğini görmekteyiz. Çünkü bir peygamberin bir konu hakkında dine ve kendisine karşı olanlarla istişarede bulunması uygun olmasa gerektir.

Kur’an’ın geneline baktığımızda liderin danışma meclisinde yer almayı arzu edenlerin aynı zamanda insani değerlerden ödün verdiğini görmekteyiz.⁶⁵ Böyle bir insana yaklaşmak, Yüce Allah’tan biraz daha

⁵⁵ Bkz. Neml 27/32; Taberi, a.g.e., c. 18, s. 50; Yazır, *Hak Dini*, c. 5, s. 3675-3676.

⁵⁶ Neml 27/33.

⁵⁷ Moghaddam, a.g.e., s. 109.

⁵⁸ Maturidi, *Tevilatü Ehli’s-Sünne*, c. 6, s. 246; Yazır, *Hak Dini*, c. 4, s. 2862.

⁵⁹ Yusuf 12/43.

⁶⁰ Yazır, *Hak Dini*, c. 4, s. 2863.

⁶¹ Maturidi, a.g.e., c. 6, s. 247-248.

⁶² Hz. Süleyman bu ifade şekliyle kavminin ileri gelenlerine hitap etmiştir. Kralların adeti budur. Onlar bir konu hakkında birine hitap edecekleri zaman kendilerinden olan şeref ve konum sahiplerine hitap ederler. Bkz. Maturidi, a.g.e., c. 8, s. 116.

⁶³ Neml 27/38-40.

⁶⁴ Taberi, *Camii’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, c. 18, s. 69.

⁶⁵ Dünya menfaati için özgürlüğünü kaybedenler, kendi mizaçlarını bozarak, doğal yapılarını zorlayarak lideri memnun etmeye çalışacaklardır. Bu hal devam ettiği sürece insanlar başkalarını baskı altında tutmak uğruna kendilerinin kul-köle olmalarına gönülden razı olmuş demektir. Etienne de La Boetie, *Gönüllü Kulluk üzerine Söylev*, s. 113.

uzaklaşmak ve lidere kulluk yapmaya dört elle sarılmaktan başka bir şey olmasa gerektir.⁶⁶ Firavun, “Ey ileri gelenler! Sizin benden başka bir ilâhınız olduğunu bilmiyorum. Ey Hâmân! Benim için bir ateş yakıp tuğla pişir de bana bir kule yap! Belki Mûsâ'nın ilâhına çıkar bakarım(!) Şüphesiz ben onun mutlaka yalancılardan olduğunu sanıyorum” dedi.⁶⁷ Firavun, halkını kendisine ibadet etmeye uygun görmemiş, onlara puta tapmalarını emretmiştir. Kendisine ibadet için ileri gelenleri uygun görmüştür.⁶⁸

b. Kur'an'da Mele'-Halk İlişkisi

İnsan sıradan bir varlık değildir. Nesnelere birbirini belirlerken insan nihai anlamda kendini belirleyen bir varlıktır. Bununla birlikte insanın içinde Allah tarafından yerleştirilmiş olan aşıklık ve azizlik⁶⁹ şeklinde iki potansiyel bulunmaktadır. Hangi özelliğin ön plana çıkacağı koşullara değil, kararlara bağlıdır.

Genelde insan topluluklarında iki eğilim bulunmaktadır. Bunlardan biri, kendisini tarihin öznesi kabul eden ve varoluşun gereğini yerine getirmeye çalışan kesimdir. Diğeri ise kendisini güçsüz gören, başkasına göre yaşamayı esas alan ve daima bir ileri gelenin güdümünde olmayı önceleyen kesimdir.⁷⁰

İleri gelenler tarafından halkın zihnine yerleştirmeye çalışılan belirli bir ahlak, bir kere toplumsal davranışın kuralı haline geldiğinde sadece içselleştirilmez. O ahlak aynı zamanda güçlü davranışın kuralı olarak da yer edinir. Organizma içselleştirilen ahlaka uygun olarak belirli uyarıları alır ve ona tepki verir. Diğerlerini ise yok sayar veya reddeder.⁷¹ Hayatlarının gerçek şartlarını değiştirecek her yenilikten şüursuzca nefret ederler.⁷² İleri gelenler halka sadece düşüncelerini vermezler, ona mizaçlarını da katarlar.⁷³ Halkın ne yapması gerektiğine, neye hangi şekilde inanması gerektiğine ileri gelenler tarafından karar verilir:⁷⁴ “Şu'ayb'ın kavminden inkâr eden ileri gelenler dediler ki: “Ey ahalî! Andolsun ki eğer Şu'ayb'a uyarsanız, o takdirde mutlaka siz zarar edenler olursunuz.”⁷⁵

⁶⁶ Etienne de La Boetie, a.g.e., s.54.

⁶⁷ Kasas 28/38. “Önderler güçlü değer yargılarıyla çok az, nüfuzlarıyla daha fazla esir ederler.” Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, çev: Hasan Can, Tutku Yayınevi, 1. Basım, Ankara 2014, s. 191.

⁶⁸ Maturidi, *Tevilatü Ehli's-Sünne*, c. 8, s. 170. Taberi, a.g.e., c. 18, s. 254

⁶⁹ Şems 91/8-10.

⁷⁰ Krş. Akbulut, Ahmet, “Selefilik Teolojik ve Düşünsel Temelleri”, *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, Ensar Neşriyat, 2014, s. 41.

⁷¹ Marcuse, *Özgürlük Üzerine Bir Deneme*, s. 20.

⁷² Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 55.

⁷³ Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev: Korkmaz Alemdar, Kırmızı Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2010, s. 453.

⁷⁴ Özgür bir toplumda insanlar ne yapacaklar? Sorusunun cevabı: “Hayatımızda ilk kez ne yapacağımız hakkında düşünmek için özgür olacağız”dır. Marcuse, *Özgürlük Üzerine Bir Deneme*, s. 92.

⁷⁵ A'raf 7/90.

İleri gelenlerce insan grupları, buldukları çevredeki standartlara ve kurallara uyduklarında ve otoriteye boyun eğdiklerinde doğru davrandıkları kabul edilir. Kendi hayatı ile ilgili konularda karar alamayan insanların özgür olduğundan bahsetmek abes olsa gerektir. Unutulmamalıdır ki, köleliğin (korkunun) hâkim olduğu yerde, sessizlik hüküm sürer.⁷⁶

Özgürlüğün olmadığı toplumda halkı baskı altında tutan şey kaba güçtür.⁷⁷ Baskının kurbanlarının yaşamları baskıcı topluma bağlıdır. Bu baskıcı toplum hedef olarak doğru ya da yanlış farklı görünen bir alternatifi andıran figürleri alır.⁷⁸ *“Firavun ve ileri gelenlerinin kötülük yapmaları korkusu ile kavminin küçük bir bölümünden başkası Mûsâ’ya iman etmedi. Çünkü Firavun, o yerde zorba bir kişi idi. O, gerçekten aşırı gidenlerdendi.”*⁷⁹ İleri gelenler sınıfının gözetimi altında olan insanlar, her ne şekilde olursa olsun iman etmekten ve peygamberle birlikte yola kalkışmaktan korkuyordu. Bu, kişinin kaderin kölesi olduğu, hiçbir şekilde kaderi değiştirmeye çalışmamak bunun yerine olurlarına bırakmak gerektiği yolundaki bir inançtan kaynaklıdır.⁸⁰

İleri gelenlere kendilerini teslim edenler daha doğrusu kendilerini ezdirenler halklardır. Çünkü kulluk etmeye son verdikleri an üstlerindeki bu yükten kurtulmuş olacaklardır. Kendi kendini kul eyleyen, kendi boğazını kesen halk, özgürlük ve kulluk seçeneği karşısında bağımsızlığını terk edip boyunduruğu kabul etmiştir. Bu kötü duruma razı olmak şöyle dursun, onu arzulanmıştır.⁸¹

Halk, yabancılaşmanın etkisiyle ne pahasına olursa olsun ileri gelene benzemek, onu taklit etmek, onu izlemek ister. *“Kârûn, zineti ve görkemi içerisinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzu edenler, “Keşke Kârûn’a verilen servet gibi bizim de servetimiz olsaydı. Şüphesiz o büyük bir servet sahibidir” dediler.*⁸² Kur’an’daki bu sahne bize halkın delil ve ispata değil modele itibar ettiğini göstermektedir. Her peygamberin döneminde bulunan, sayıları az olan ileri gelenler, eylemlerinin izlerini bırakırlar. Onları ise şuursuz halk yığınları taklit ederler.⁸³

⁷⁶ Moghaddam, *Diktatörlüğün Psikolojisi*, s. 140.

⁷⁷ Moghaddam, a.g.e., s.34. Halk kuvvete saygı duyar. Zayıflığın bir şekli olarak kabul ettikleri iyiliğe karşı ilgisiz görünürler. Halkın yönelimleri ve sevgileri her zaman iyi yöneticilere (peygamberlere) ve krallara karşı değil, kendilerini her zaman baskı altında tutan zorbalara karşı olmuştur. Bkz. Le Bon, a.g.e., s. 54.

⁷⁸ Marcuse, a.g.e., s. 56.

⁷⁹ Yunus 10/83.

⁸⁰ Bkz. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, s. 72.

⁸¹ Etienne de La Boetie, *Gönüllü Kulluk üzerine Söylev*, s. 23.

⁸² Kasas 28/79.

⁸³ Krş. Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 126.

İlimden nasibi olanlar ise iman edip iyi işler yapma gayreti içindedirler. Gerçek mutluluğa ancak baskılara sabredenlerin ulaşacağını bilirler.⁸⁴ Özgürlük yalnızca, hayatın tehlikeye atılmasıyla elde edilir. Hayatını ortaya koymamış bir birey, kuşkusuz bir kişi olarak tanınabilir. Fakat o, bağımsız bir öz bilinç olarak tanımın gerçeğine erişememiştir.

Kaynakları ellerinde tutanlar köşe taşlarını da tutmuş demektir. Çünkü onlar halk kalabalıklarının duygularını, düşüncelerini, bilincini ve eylemlerini şekillendirebilirler. Halka bambaşka bir yön verebilirler.⁸⁵ “Bunun üzerine kendi kavminden inkâr eden ileri gelenler şöyle dediler: “Bu ancak sizin gibi bir beşerdir, size üstünlük taslamak istiyor. Eğer Allah dileseydi, bir meleğ gönderirdi. Biz önceki atalarımızdan böyle bir şey duymadık.” “Bu, ancak cinnet getirmiş bir adamdır. Öyle ise bir müddet onu gözetleyiniz.”⁸⁶

Halkın ruhuna hâkim olan hürriyet ihtiyacı değil, esirlik ihtiyacıdır. İtaate susamış olmaları, kendilerinin lideri olduğunu söyleyen kimsenin ardından gitmek şeklinde onları bağlar.⁸⁷ İnsanların düşünme, yapma ve anlam yükleme şekilleri peygamberlerin rakipleri olan ileri gelenlerin desteklenmesine hizmet eder.

İnsanlar kendilerinde insani bir şey kaldığı sürece kul kılınmalarını iki durumdan biri olduğu zaman kabul ederler. Bu iki durum zorlanma ya da aldatılmadır. İnsanlar çoğu kez aldatılma ile özgürlüklerini kaybederler. Her ne kadar başkaları tarafından kandırılırsalar da işin özünde kendi kendilerini kandırırlar.⁸⁸ Hâlbuki insanın en önemli özelliği özgür olmasıdır. Dahası insan, doğal yapısı gereği dünyaya gelirken özgürlüğünü koruma duygusuyla da bezenmiştir. Fakat Rousseau'nun “insan özgür doğar oysa her yerde zincire vurulmuştur.” saptamasını andırırçasına La Boetie için de bu ilk özgün özgürlük yitirilmiş, insan yozlaşmıştır. Bu yozlaşma öylesine büyük boyuttadır ki, insan değil özgürlüğü korumak, onu anımsamamaktadır bile.⁸⁹

Kapalı toplumların belki de en önemli özelliği, baskı altında tutulan bir toplumu gerçeğin kendisinden koparmak için kelimelere olmadık anlamlar yükleyerek dili çarpıtmak olsa gerektir. İnsanlar yanlış olanı aslında doğruymuş gibi kabul etmeleri için kandırılırlar.⁹⁰ İleri gelenler için cahil ve yetenezsiz olsa bile sadık birey daima makbul olandır. “O peygamberin kavminden, Allah'ı inkâr eden, ahireti yalanlayan ve bizim dünya hayatında

⁸⁴ Bkz. Kasas 28/80. Krş: Freire, Paulo, *Ezilenlerin Pedagojisi*, çev: Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı Yayınları, 9. baskı, İstanbul 2013, s. 19.

⁸⁵ Moghaddam, *Diktatörlüğün Psikolojisi*, s. 37.

⁸⁶ Müminun 23/24-25.

⁸⁷ Le Bon, a.g.e., s. 121.

⁸⁸ Etienne de La Boetie, *Gönüllü Kulluk üzerine Söylev*, s. 32.

⁸⁹ Etienne de La Boetie, a.g.e., s. 73

⁹⁰ Moghaddam, *Diktatörlüğün Psikolojisi*, s.213.

*kendilerine bol bol nimet verdiğimiz ileri gelenler şöyle dediler: "O da ancak sizin gibi bir insandır. Sizin yediğiniz şeylerden yiyor, içtiğiniz şeylerden içiyor."*⁹¹

Tevhid inancı olmayan ileri gelenler, insanların kendileri gibi bir beşer olan peygambere tabi olmalarına ve itaat etmelere mani olmaya çalışırlar. Sonra da insanlardan kendilerine itaat etmelerini ve işleri konusunda kendilerine tabi olmalarını isterler. Hâlbuki ileri gelen de diğer insanlar gibi bir beşerdir. İleri gelenler insanlara kime tabi olmaları gerektiğini söylerken tam bir çelişki içindedirler.⁹²

Kur'an'da zikri geçen çoğu ileri gelenler için 'insani varlık' sadece kendileridir. Öteki insanlar 'şeyler'dir.⁹³ Ne zaman ki zayıf görülen, aşağılanan ve birey olarak kabul edilmeyen insanlar, ileri gelenlerin düşüncesi dışında bir şeye yöneldiklerinde derhal ileri gelenlerce muhatap kabul edilirler.⁹⁴ İleri gelenler, Salih peygamberi halkın gözünde küçük düşürmek ve otoritesini zayıflatmak, halk üzerindeki kaybolan otoritelerini yeniden tesis etmek için "küçük görülüp ezilen inanmışlara, "Siz, Salih'in, Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu sahiden biliyor musunuz?" dediler..."⁹⁵

Allah'a gönülden inanan insanlara, tevhid ile arasına mesafe koyan ileri gelenlerin sözleri etki etmemektedir: *İnananlar da, "Biz şüphesiz onunla gönderilene inananlarız" dediler"*.⁹⁶ Peygamberin getirmiş olduğu ilahi çağrıya inanan insanların zihninde önceki inanışlarını reddeden bir diriliş söz konusudur. Bilinçteki kökten değişiklik başlangıçtır. Sosyal varoluşu değiştirmenin ilk adımıdır. Aynı zamanda öznenin ortaya çıkışıdır.⁹⁷ Bir bakıma Allah dışında başka bir varlığa kulluk etmemeye karar verdiğiniz an özgürsünüz demektir.⁹⁸

İman ve küfür bir birine zıt iki inanma şeklidir. İnsan birbirinin zıttı prensipler arasında bir seçim yapmak zorunda kalır. Şayet seçim keyfi olarak yapılmayacaksa, kişi vicdanı ile baş başa kalır. O vicdan ise, onu özgür ama keyfi olmayan, sorumlu karar vermesini sağlayan şeydir. Tabi ki vicdan karşısında kişi özgürdür. Bu özgürlüğü yalnız iki ihtimal arasında yapacağı seçim için geçerlidir. Ya vicdanının sesini dinleyecek ya da bu sesi

⁹¹ Müminun 23/33.

⁹² Maturidi, *Tevilatü Ehli's-Sünne*, c. 7, s. 467.

⁹³ Bkz. Freire, a.g.e. s.41. Krş. Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, c. 10, s. 300.

⁹⁴ Zemaşşeri, *el-Keşşaf*, c. 1-2, s. 371. Halk ile diyalogdan kaçınma, gerçekte özgürlükten kaçmaktır. Halktan korkmaktır. Ya da halka güven eksikliğidir. Tüm zamanların egemenlerinin bakış açısına göre gerçek düşüncenin önkoşulu halkın hiç düşünmemesidir. Bkz. Freire, a.g.e., s. 122.

⁹⁵ A'raf 7/75.

⁹⁶ A'raf 7/75.

⁹⁷ Marcuse, *Özgürlük Üzerine Bir Deneme*, s. 59.

⁹⁸ Etienne de La Boetie, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, s. 25. "Özgür olmak güçlülerin ya da otoritelerin keyfi davranışları ile karşı karşıya kalmamaktır." Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s. 448.

duymazlıktan gelecektir.⁹⁹ İnsanların kaderini otoriteler değil, kendi karakterleri tayin etmelidir.

c. Kur'an'da Mele-Peygamber İlişkisi

Yüce Allah insanlar arasından Peygamberlerini elçi seçerek, mesajını insanlığa göndermeye başladı. Her dönemin yöneticileri ve kurulu düzenin ileri gelenlerinin önemli bir kısmı da bu Peygamberî davete karşı çıktı. Bu çağrının doğrudan yönetimle bir ilişkisi olmamasına karşın, yönetici sınıf bu mesajın dolaylı olarak kurulu düzeni değiştireceğinin farkına vardılar. Çünkü Allah'ın mesajı, yeni bir insan inşasını öngörüyordu. Bireyi önceleyen ve onu yalnız Allah'a kul olmaya çağırır¹⁰⁰ bu mesaj, karşıtlarını harekete geçirdi. Onlar da inananları yıldırma, bıktırma ve toplumdaki uzaklaştırmak için ellerinden geleni yaptılar.

Mele'-peygamber mücadelesi ilk olarak Hz. Nuh ile başlamıştır. Son peygamber Hz. Muhammed zamanında da devam etmiştir. Bu mücadeleyle ilgili olarak Hz. Nuh'tan önceki peygamberlerin dönemlerine ait bir bilgi Kur'an'da mevcut değildir.

Peygamberlere yolunu şaşırmış, akıl kılığı, yalancı, sefih¹⁰¹ gibi olumsuz sıfatlar yükleyenler İleri gelenlerdir. İleri gelenlerin Peygamberleri bu şekilde nitelendirmelerindeki amaç, peygamberlerin halk üzerinde oluşabilecek etkilerini ortadan kaldırmak olsa gerektir. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için de var güçleriyle mücadeleye girişmişlerdir.

İleri gelenlerin huzuru, insanların ve peygamberlerin, ileri gelenlerin yaratmış olduğu dünyaya ne ölçüde uyduklarına ve bu dünyayı ne kadar az sorguladıklarına bağlıdır. İleri gelenlerin huzurunu kaçıranlar toplum tarafından hor görülen insanlar değil, peygamberlerdir.¹⁰²

Kavimlerinin önderleri ve hâkimleri olan ileri gelenler, nebilerin ve resullerin zıddıdır. Çünkü onlar insanları, şeytanların kendilerine vahyetmiş olduğu şeye çağırırlar. Peygamberler ise insanları Allah'ın kendilerine vahyetmiş olduğu ve kendilerine indirilen şeye davet etmektedirler. İleri gelenler, şeytanların kendilerine vahyetmiş olduğu şeyin gerçek olduğunu zannetmektedirler.¹⁰³

⁹⁹ Frankl, Viktor E., *Psikoterapi ve Din Bilinçindeki Tanrı*, çev: Zeynep Taşkın, Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 48.

¹⁰⁰ A'raf 7/61, 62, 65, 73, 85.

¹⁰¹ A'raf 7/60, 66, 75; Yunus 10/76; Hud 11/27. Sefih: Kavminin dininden başka bir dine hicret edene denmektedir. Zemahşeri, *el-Keşşaf*, c. 1-2, s. 368.

¹⁰² Peygamberler Melelerce günah keçisi olarak kabul edilirler. Günah keçiliği bir düşmanın itibarını tamamen bitirerek, otoriteyle bir daha mücadeleye girmesini engellemenin etkili yolu olsa gerektir. "Günah keçisi tabiri ilk defa, İncil'in çevirmeni William Tyndale tarafından 1530 tarihli basımında kullanılmıştır." Campbell, Charlie, *Günah Keçisi*, çev: Gizem Kastamonulu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 29, 120.

¹⁰³ Maturidi, *Tevilatü Ehlî's-Sünne*, c. 4, s. 469.

Peygamberler tarafından dillendirilen ilahi gerçekler İleri gelenler için bir anlam taşımamaktadır. Hoşlarına gitmeyen açık gerçekler karşısında, sahte olan kendilerini cezbettiği sürece, sahte olanı ilahlaştırarak açık gerçeklere yüz çevirmeyi daha uygun bulmaktadırlar. “Mûsâ’dan sonra İsrailoğullarının ileri gelenlerini görmedin mi ne yaptılar? Hani, peygamberlerinden birine, “Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda savaşalım” demişlerdi. O, “Ya üzerinize savaş farz kılındığı hâlde, savaşmayacak olursanız?” demişti. Onlar, “Yurdumuzdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz hâlde Allah yolunda niye savaşmayalım” diye cevap vermişlerdi. Ama onlara savaş farz kılınınca içlerinden pek azı hariç, yüz çevirdiler. Allah, zalimleri hakkıyla bilendir.”¹⁰⁴ Genel kabul gören inançlara aykırı olan bütün değişimler çok az süren bir ömre sahiptir. Eski inançlar ve gelenekler yönü değiştirilmiş olan ırmak gibi bir süre sonra yine kendi akışına devam eder. İnsanlar (bunlara ileri gelenler de dâhil) kökenlerini her zaman hatırlarlar. Doğuşlarında bulunan ve gelişmelerine hizmet eden koşullar sonraki yaşamları üzerinde etkili olur.¹⁰⁵

İleri gelenlerin peygamberlere karşı çıkışlarının asıl nedeni, çağrıldıkları şeyin yanlış olması veya kendi fikirlerini daha doğru görmelerinden dolayı değildir. Kendilerinin sahip olduğu statüyü korumak istemeleri ve ellerindeki maddi ve manevi imkânların kaybolmasından endişe duymaları olsa gerektir. Bu gerçek Kur’an-ı Kerim’de şu şekilde dile getirilmektedir: “Dediler ki: “Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan döndüresin de yeryüzünde hâkimiyet ikinizin eline geçsin diye mi bize geldin? Biz ikinize de inanmıyoruz.”¹⁰⁶ Hakikati inkâra şartlanmak ve indirilen vahyin hak olduğunu inkâr etmek bunların temel özelliğidir. Ayrıca gücün olduğu yerde imân ve buna bağlı değer sisteminin geçersiz olduğuna hükmederler. Azap gibi şeylerin de sefih insanlara layık olduğunu kabul ederler.¹⁰⁷

İleri gelenlere göre, Peygamber tarafından, zorba bir lider ya da Allah dışında kabul edilmiş bir ilah aleyhindeki her söz ya da hareket bir kabahatten öte adeta bir günahdır. Kendileri tarafından bu tür eleştirilere karşı derhal bir kalkan oluşturulur. Peygambere ve Allah’a iman edenler itaatsizlikle ve sadakatsizlikle suçlanmakta, tekrar eski dinlerine davet edilmektedir.¹⁰⁸ Hâlbuki insanlığı felakete sürükleyen gerçek zorbalara, ölümlerin ruhları yahut kendi kendilerine yarattıkları hayallerdir.

İnsan yaşamına anlam katmada İleri gelenler ile peygamber arasında fark vardır. Peygamberlerin ve inananların yaşamının anlamını üç farklı yoldan keşfedebiliriz: Birincisi, bir eser yaratmak ya da bir iş yapmaktır. İkincisi, bir

¹⁰⁴ Bakara 2/246.

¹⁰⁵ Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s. 451.

¹⁰⁶ Yunus 10/78. Krş. Sebe 34/34.

¹⁰⁷ Sebe 34/33-35.

¹⁰⁸ A’raf 7/88: Şu’ayb’ın kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler dediler ki: “Ey Şu’ayb! Andolsun, ya kesinlikle bizim dinimize dönersiniz ya da mutlaka seni ve seninle birlikte inananları memleketimizden çıkarırız.” Şu’ayb, “İstemese de mi?” dedi.

şey yaşamak ya da bir insanla etkileşmektir. Üçüncüsü ise kaçınılmaz acıya yönelik bir tavır geliştirmektir.¹⁰⁹ İleri gelenlerin hayatlarının anlamı ise, yüce gönüllüklerini (üstünlüklerini) sürekli ifade ederek adaletsizliği ebedileştirmektir. Adaletsiz bir sosyal düzen; ölüm, çaresizlik ve sefaletle beslenen bu yüce gönüllülüğün sürekli kaynağıdır. Halk da kendi çapında bu adaletsizliğe çanak tutmaktadır. Halk, ilk başlarda kuvvetle alt edilmişlikten dolayı ve zorlama nedeniyle İleri gelenlerin hayatını anlamlı kılmaya çalışır. Fakat daha sonra gelen kuşak, özgürlüğü hiç görmeyip tanımadığından dolayı, pişmanlık duymadan hizmet eder. Kendilerinden öncekilerin zorla yaptıklarını seve seve yerine getirir.¹¹⁰

Toplumun ileri gelenleri için olmak sadece sahip olmaktır. Çoğu zaman da hiçbir şeyi olmayanların sırtından sahip olmaktır.¹¹¹ Peygamberler ise davet etmiş oldukları Allah'a kulluk için halktan herhangi bir ücret talep etmemektedirler. Bu konuya Kur'an'da şu şekilde yer verilmektedir: *"Şüphesiz ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim. Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin. Buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ecrimi verecek olan, ancak âlemlerin Rabbidir."*¹¹²

Tartışılan nüfuz artık nüfuz olmaktan çıkar. Uzun zaman nüfuzlarını koruyabilmiş insanlar ve sahte ilahlar tartışma konusu olmaya asla katlanamaz. Bir inancın değeri tartışılmaya başlandığı gün, o inancın ölüm günüdür.¹¹³ Bu yüzden İleri gelenler, insanları atalarının taptığı şeyden vaz geçirmeye çalışan peygamberlere tahammül edememektedir. Kur'an'ı Kerim onların tahammülsüzlüğünü Araf suresi 70 ayette şu şekilde ortaya koymaktadır: *"Dediler ki: Sen bize tek Allah'a kulluk etmemiz ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin? Eğer doğrulardan isen, bizi tehdit ettiğini azabı bize getir."*

Halkın içinde Peygamberleri öldür(t)mek isteyenler İleri gelenlerdir. Ancak bu eylemlerini gerçekleştirme noktasında en büyük engel olarak kabileciliği görürler.¹¹⁴ Kabileciliğin hâkim olduğu toplumlarda Peygamberler de diğer insanlar gibi bir kabileye mensuptur. Kabileler arası savaştan çekinildiği için kabileye mensup bir insanı öldürmek kolay olmasa gerektir. Kureyş'in ileri gelenleri ve takipçileri, ilahlarını eleştirmesi sebebiyle Hz. Peygamber'i kendisini himaye eden amcası Ebu Talib'e şikâyet etmişlerdir. Ebu Talib'in meclisini terk ederken kendi tabilerine de ilahlarına yürümelerini ve onlara ibadette sabır göstermelerini telkin etmişlerdir.¹¹⁵

¹⁰⁹ Asr 103/3; Âl-i-İmran 3/200. Krş: Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, s. 125,157.

¹¹⁰ Etienne de La Boetie, a.g.e., s. 32,33.

¹¹¹ Freire, *Ezilenlerin Pedagojisi*, s. 49.

¹¹² Şuara 26/107-109. Ayrıca bkz. Şuara 26/125-127, 143-145, 162-164, 178-180.

¹¹³ Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 141.

¹¹⁴ Dediler ki: "Ey Şu'ayb! Dediklerinin çoğunu anlamıyoruz. Hem biz seni aramızda zayıf görüyoruz. Eğer kabilen olmasaydı, seni taşta tutardık. Zaten sen bizce itibarlı biri değilsin." Hud 11/91.

¹¹⁵ Bkz. Sad, 38/7-8; Maturidi, *Tevilatü Ehli's-Sünne*, c. 8, s. 600-601.

Krallığın hâkim olduğu toplumlara gönderilen peygamberler ise, kabilecilik geçerli olmadığı için can güvenliğinden emin değildiler. Konunun en güzel örneği Hz. Musa'dır. Hz. Musa, kendisini öldürmek isteyen Firavun ve İleri gelenlerin planından ileri gelenler meclisinin bir üyesi¹¹⁶ olan ve imanını gizleyen bir kişinin uyarmasıyla haberdar olmuştur. Hz. Musa'nın bilgilendirilmesi olayı Kur'an'ı Kerim'de şu şekilde yer almıştır: *"Şehrin öbür ucundan koşarak bir adam geldi. "Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için aralarında senin durumunu görüşüyorlar. Şehirden hemen çık. Şüphesiz ben sana öğüt verenlerdenim" dedi".*¹¹⁷

Bir nesil tarafından kazanılan tecrübeler, çoğu defa gelecek nesiller için faydalı olmamaktadır. Her kavmin İleri gelenlerinin, kendilerinden önce felakete uğrayan İleri gelenlerin akıbetinden haberdar oldukları halde herhangi bir ders çıkarmadıklarını görmekteyiz. Bu husus Tevbe suresi 70 ayette haber verilmektedir: *"Onlara kendilerinden öncekilerin; Nûh, Âd ve Semûd kavimlerinin; İbrahim'in kavminin; Medyen halkının ve yerle bir olan şehirlerin haberleri ulaşmadı mı? Peygamberleri onlara apaçık mucizeler getirmişti. Ama inanmadılar, Allah da onları cezalandırdı. Demek ki Allah onlara zulmediyor değildi, ama onlar kendilerine zulmediyorlardı."* Konu ile ilgili diğer bir ayette şudur: *"Derken kavmi Nuh'u yalanladı. Biz de onu ve gemide onunla beraber bulunanları kurtardık. Ayetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk. Çünkü onlar vicdanları hakka kapalı kör bir kavim idiler."*¹¹⁸

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'in açıkladığı seyir içerisinde İleri gelenler, sahip oldukları nimetler sayesinde insanî duygularını yok etmiş kimselerdir. Onlar bu varlıkları sebebiyle şımarıp azmışlar ve büyüklenmişlerdir. İçinde buldukları durum sayesinde hem dünyevî lezzete ulaşmışlar, hem de halkın liderleri olmuşlardır. Sahip oldukları bu konumu asla kaybetmek istememişlerdir. Bu yüzden onlar, peygamberlere karşı sağır, dilsiz, kör ve acımasız olmuşlardır.

Halka ve halkın içinden çıkmış peygamberlere hakikatin kendilerine ait olduğu, kendilerine itaatin şart olduğu fikrini telkin etmişlerdir. Kendilerinin dışında hiçbir hakikatin aranmayacağını davranışları ve kararlarıyla ortaya koymuşlardır. İleri gelenler bu güçlerini kendilerinden

¹¹⁶ Mü'min 40/28: "Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan mü'min bir adam şöyle dedi: "Rabbim Allah'tır, dediği için bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirdi. Eğer yalancı ise, yalanı kendi aleyhinedir. Eğer doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir. Şüphesiz Allah, aşırı giden, yalancılık eden kimseyi doğru yola erdirmez."

¹¹⁷ Kasas 28/20. Mele'ye Hz. Musa'yı öldürme emrini veren Firavun'dur. Mele'nin kendisine itaat etmelerini ve emrini yerine getirmelerini istemektedir. Maturidi, *Tevilatü Ehli's-Sünne*, c. 8, s. 159.

¹¹⁸ A'raf 7/64. Ayrıca bkz. Araf. 7/72, 78, 83-84, 91; Hud 11/89; Şuara 26/120, 139, 158, 172, 189; Kasas 28/40.

öncekilere dört elle sarılmakla, eski olanın üzerine titremekle elde ettiklerini ifade etmektedirler. Onlara göre “geçmiş” bir var olma güvencesidir. Geçmiş tek belirleyici otorite olarak ortaya çıktığı için, peygamberlerin getirmiş olduğu evrensel mesajlar İleri gelenlerce “heva” olarak mahkûm edilmiştir.

İleri gelenler halktan, idarenin yapmış olduğu uygulamalar hakkında düşünmemelerini sadece verilen emre uymalarını istemektedirler. Onlara göre fert, atalarının izinden gittiği, onların öz varlığını çocuklarına aktardığı ve böylece kabilesi için yaşadığı müddetçe var olacaktır. Şayet halk aklını kullanacak olursa, bu durumun İleri gelenlerin “büyülü yaşam”larının bozulmasına vesile olacağı muhtemeldir.

İnsanın yaratıcılığı onun özgürlüğünün bir sonucudur. İrade ile hareket etme kişisel güçlenmeyi beraberinde getirdiği için İleri gelenlere göre riskli bir durumdur. Hâkim sınıfa ait zümre bu yüzden insan özgürlüğünü hoş karşılamamaktadır. Farklı meyiller anormal bir durum olarak reddedilir. İnsanın kendi yaratıcılığına dayalı bir değişimi reddetmesinin arka planında kurulu düzeni koruma dürtüsü olsa gerektir. Çünkü geçmiş atalar inancı, kurulu düzeni sorgulanamaz hale getirmektedir.

İleri gelenler, kendilerini halkın kurtarıcısı olarak görmektedirler. Halbuki bireyin iradesini ve özgürlüğünü işlevsiz hale getiren, kurtarıcılık anlayışıdır. Doğrusu insan kurtarılması gereken bir varlık değil, yol gösterilmesi ve yardım edilmesi gereken bir varlıktır. Bu nedenle Yüce Allah insana, elçi ve sözlü mesaj göndererek yol göstermiştir. Görülüyor ki İleri gelenler insanların çukura düşmeleri ve bir daha oradan çıkmamaları için çaba harcarken, Yüce Allah, insanı çukurdan çıkarmak için değil, insanın çukura düşmemesi için ona öğütte bulunmaktadır.

İleri gelenlere göre Allah’a iman ve peygambere itaat aşağı tabaka insanların kabul edeceği hususlardır. Onlar ise böyle şeylere itibar edecek kimseler değildir. Onların bu bakış açıları, her türlü davranışlarına yansımıştır. İkili ilişkilerde adaletten uzak uygulamalara imza atmışlardır. Zulmü bir çeşit fakir hakkı gibi kabul etmişler ve her işlerini kaba kuvvet kullanarak çözmüşlerdir. Bunu bir yöntem olarak kendilerinden sonraki güç sahiplerine de miras bırakmışlardır. Hâlbuki Allah Teâlâ Kur’an’ı Kerim’de, dünyalık makam peşinde koşanları sevmediğini defalarca zikretmiştir. Bu dünyanın bir imtihan yeri olduğunu, nimetlerin bir hesabı olacağını elçileri vasıtasıyla insanlara duyurmuştur.

Kaynakça

- Abdülbaki, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul, 1990.
- Akbulut, Ahmet, "Selefilğin Teolojik ve Düşünsel Temelleri", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, Ensar Neşriyat, 2014.
- Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev: Korkmaz Alemdar, Kırmızı Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2010.
- Campbell, Charlie, *Günah Keçisi*, çev: Gizem Kastamonulu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah*, Tah. Ahmed Abdulğafur Attar, Mısır, y.y.,t.y.
- Etienne de La Boetie, *Gönüllü Kulluk üzerine Söylev*, İmge Kitapevi, 4. Baskı, İstanbul 2014.
- Firuzabadi, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Kamusu'l-Muhit*, Mısır, 1980.
- Frankl, Viktor E., *İnsanın Anlam Arayışı*, çev: Selçuk Budak, Okyanus Yayınları, 10 Baskı, İstanbul 2013.
- _____, *Psikoterapi ve Din Bilinçdışındaki Tanrı*, çev: Zeynep Taşkın, Say Yayınları, İstanbul 2014.
- Freire, Paulo, *Ezilenlerin Pedagojisi*, çev: Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı Yayınları, 9.baskı, İstanbul 2013.
- İbn Manzur, Ebi'l-Fadl Cemaeddin Mükerrerem b. Mükerrerem el-Efriki el-Mısri, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, ty.
- İsfehani, Ragıp, *Müfredat fi Garibü'l-Kur'an*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, çev: Hasan Can, Tutku Yayınevi, 1. Basım, Ankara 2014.
- Marcuse, Herbert, *Özgürlük Üzerine Bir Deneme*, çev: Soner Soysal, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Maturidi, *Tevilatü Ehli's-Sünne*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- Moghaddam, M.Fathalı, *Diktatörlüğün Psikolojisi*, çev: Hakan Kabasakal, 3P Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Razi, Fahreddin, Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin, *Mefatihü'l-Ğayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1981.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b Cerir, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

Tözlüyurt, Mehmet, Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2014.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, Eser Yayınevi, İstanbul 1974.

Zebidî, Muhammed Murtaza, *Tâcü'l-Arûs min Cevahiri'l-Kamus*, Kuveyt 1987.

Zemahşeri, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, Beyrut, 2003.